

5 (154)

май

Пасведчанне
аб рэгістрацыі
№ 1221 ад
8 лютага 2010 г.

Выдаецца
са студзеня 1993 г.

Выходзіць 12 разоў
у год (з ліпеня 2003 г.)

БЕЛАРУСКИ ГІСТАРЫЧНЫ ЧАСОПІС

НАВУКОВЫ, НАВУКОВА-МЕТАДЫЧНЫ ІЛЮСТРАВАНЫ ЧАСОПІС

Заснавальнікі:

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецтва «Адукацыя і выхаванне», дзяржаўная навуковая ўстанова «Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі», Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

Рэдакцыйная калегія:

Галоўны рэдактар Канстанцін Бандарэнка, Сымон Барыс, Пётр Брыгадзін, Рыгор Васілевіч, Вячаслаў Даніловіч, Валерый Жук, Мікалай Забаўскі, Віктар Іўчанкаў, Аляксандр Каваленя, Міхаіл Касцюк, **Максім** Уладзімір Ключня, Веньямін Космач, Уладзімір Кошалеў, Васіль Кушнер, Надзея Кушнер, **Навумавіч** Уладзімір Ладысеў, Рыгор Лазько, Аляксандр Лакотка, Аляксей Літвін, Анатоль Люты, **Гальпяровіч** Вольга Ляўко, Ігар Марзалюк, Наталля Матусевіч, Аляксандр Радзькоў, Аркадзь Русецкі, Аляксандр Смолік, Сяргей Ходзін, Мечыслаў Часноўскі, Алег Яноўскі, Эдмунд Ярмусік.

Рэдакцыйная рада:

Уладзімір Адамушка, Юрый Бохан (старшыня рады), Марыя Бяспалая, Аляксандр Вабішчэвіч, Ала Галубовіч, Надзея Ганушчанка, Уладзімір Гілеп, Аляксандр Груша, Аляксандр Гужалоўскі, Таісія Доўнар, Дзяніс Дук, Ларыса Жэрка, Аляксандр Каханоўскі, Марына Краснова, Іван Крэнь, Аляксандр Кушнярэвіч, Вячаслаў Лазіцкі, Святлана Марозава, Леанід Мартынаў, Сяргей Новікаў, Алег Слука, Валерый Талкачоў, Людміла Трыгорлава, Уладзімір Тугай, Віктар Фядосік, Неаніла Цыганок, Анатоль Шаркоў.

Рэдакцыя:

Намеснік галоўнага рэдактара — Наталля Матусевіч, рэдактары аддзелаў — Надзея Кушнер, Вітаўт Чаропка, мастацкае афармленне — Уладзімір Малахаў, вёрстка — Надзея Пяткоўская, карэктура — Галіна Шалюта.

ЗМЕСТ

Слова ад рэдакцыі

3

ДА 1150-ГОДДЗЯ ПОЛАЦКА

Дзяніс Дук	Полацк IX—XI стагоддзяў: шлях да дзяржаўнасці	4
Сяргей Тарасаў	Старажытны Полацк: балканскі след	9
Марына Філіповіч	Полацкая зямля ў беларуска-літоўскай летапіснай традыцыі	20
Іна Калечыц	Графіці на слупах Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы	32
Алесь Суша	Бібліятэкі ў адукацыйнай прасторы даўняга Полацка	38

Іна КАЛЕЧЫЦ

ГРАФІЦІ НА СЛУПАХ Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы

У артыкуле расказваецца пра надпісы-графіцы, нядаўна выяўленыя на слупах Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы падчас рэстаўрацыйных работ. Аўтар праводзіць аналіз надпісаў і вызначае іх адметнасці.

Колькасць выяўленых на сёння старажытных надпісаў-графіцы прадаўжае павялічвацца дзякуючы правядзенню ў Полацкай Спаса-Праабражэнскай царкве рэстаўрацыйных работ. Алтарныя графіцы ўжо часткова вывучаны, аб чым мы пісалі ў папярэдніх артыкулах¹. Цяпер чарга за даследаваннем графіцы, якія нанесены на аб'екты астатняй унутранай прасторы храма, у прыватнасці на слупы.

Папярэдняе знаёмства з гэтымі графіцы дазволіла вызначыць іх прыблізную колькасць — каля 200 кірылічных і лацінскіх надпісаў. У чым жа іх асноўнае адрозненне ад алтарных надпісаў? Калі кірылічныя алтарныя надпісы наносіліся святарамі, дыяканамі, іншымі асобамі, якім дазвалялася заходзіць у алтар, то ў астатняй прасторы храма надпісы рабілі ўсе хто хацеў і мог гэта зрабіць. Асноўная колькасць надпісаў нанесена на слупы, якіх у царкве чатыры: паўночна-ўсходні, паўднёва-ўсходні, паўднёва-заходні і паўночна-заходні. Кожны слуп васьмігранны, грані абазначаны адпаведна бакам свету: усходняя,

паўднёва-ўсходняя, паўднёвая, паўднёва-заходняя, заходняя, паўночна-заходняя, паўночная і паўночна-ўсходняя.

Прачытанне і аналіз надпісаў ужо далі пэўныя вынікі. Адно з самых цікавых і інфарматыўных графіта, прачытаных на дадзены момант, знаходзіцца на паўднёва-заходняй грані паўночна-ўсходняга слупа (рысунак 1). Яно нанесена на вышыні 119 см ад сучаснага ўзроўню падлогі. Памеры надпісу — 3x46 см, вышыня літар — 1,2 см. Надпіс чытаецца так: *МЦА мрта престауиса княгінні великаа / Оульана на памать стого Ульа чавка вжл. Гэта значыць наступнае: "Умясяцы сакавіку памерла княгіня вялікая Ульяна на памяць святога Аляксея чалавека Богага".*

З надпісу зразумела, што размова ідзе пра вялікую княгіню Ульяну. Надпіс не змяшчае спасылкі на год. Верагодна, ён быў зроблены ў XIV—XV стст. Вызначым, колькі княгін з такім імем вядома з крыніц у гэты перыяд. Гэта Ульяна Маскоўская, жонка вялікага князя маскоўскага Івана Каліты, якая памерла ў 1360-я гг.

КАЛЕЧЫЦ Іна Леанідаўна.

Дацэнт кафедры дапаможных гістарычных дысцыплін і методыкі выкладання гісторыі Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка, кандыдат гістарычных навук. Нарадзілася ў г. Бабруйск. У 1995 г. закончыла факультэт рускай філалогіі БДПУ імя Максіма Танка. Працавала настаўніцай. У 2009 г. абараніла кандыдацкую дысертацыю на тэму "Эпіграфічныя помнікі X—XIV стст. на тэрыторыі Беларусі: класіфікацыя, змест, спецыфіка". Даследуе эпіграфіку Беларусі, аўтар вучэбнага дапаможніка "Дапаможныя гістарычныя дысцыпліны" (Мн., 2007, 2009), манаграфіі "Эпіграфіка Беларусі X—XIV стст." (Мн., 2011) і больш за 30 навуковых публікацый.

МЦА ИЮНТА ПРЕСТАВИСА КНЯГИНИ ВЕЛИКАЯ,
 ОУЛБАННА ПАМАТЬ СТОРОУ АЛЪА УЛБКА БКА

Ульяна Цвярская, жонка вялікага князя літоўскага Альгерда і маці Ягайлы, факт смерці якой занатаваны ў Цвярскім летапісе; і Ульяна Гальшанская, жонка вялікага князя літоўскага Вітаўта, якая памерла ў 1448 г. Удакладніць, пра якую Ульяну ішла гаворка, можна дзякуючы палеаграфічнаму аналізу прыведзенага надпісу. Адразу звяртаюць на сябе ўвагу літары **А**, напісаныя вельмі характэрна, з выцягнутымі і выгнутымі петлямі. Такое напісанне сустракаецца ва ўкладным запісе Івана Ніканавіча, які быў выяўлены ў Полацкім евангеллі канца XII — пачатку XIII ст. і датуецца XIV ст.². Разам з літарай **А** аднолькавымі ў тэксце адзначанага запісу і графіта з'яўляюцца **М, Р, Т, А, В, К**, вузкае **Є** і некаторыя іншыя літары. Акрамя таго, у абодвух тэкстах словы падзяляюцца паміж сабой трохі выцягнутымі кропкамі. Такім чынам, можна выказаць меркаванне, што гэтыя запісы зроблены рукой аднаго чалавека, а значыць графіта можна датаваць XIV ст.

Відавочна, што гаворка можа ісці альбо аб Ульяне Маскоўскай, альбо аб Ульяне Цвярской. Аднак наўрад ці факт смерці маскоўскай княгіні быў важным для Полацка. Іншая справа — смерць Ульяны Аляксандраўны Цвярской, асобы выдатнай і неадзначанай. Яна ўплывала на знешнюю і ўнутраную палітыку ВКЛ, падтрымлівала праваслаўе ў Княстве і шмат зрабіла для свайго сына Ягайлы. Пэўны час вялікая княгіня Ульяна жыла ў Віцебску, а пазней прыняла пострыг, была пахавана ў Кіева-Пячэрскай лаўры.

Каштоўнасць графіта заключаецца ў тым, што яно змяшчае спасылку на дату смерці княгіні — месяц сакавік і дзень памяці святога Алексія, які святкуецца 17 сакавіка па юліянскім календары. Год смерці вядомы з Цвярскага летапісу: "В год 6899 (1391). Преставилась княгиня великая Ульяна, вдова Ольгерда"³. Такім чынам, дакладная дата смерці Ульяны Аляксандраўны Цвярской — 17 сакавіка 1391 г. Гэты факт вельмі важны, паколькі пра жанчын у гісторыі мы ведаем значна менш, чым пра мужчын. Не кожная княгіня магла "разлічваць" на тое, што згадка пра яе трапіць у летапіс.

Графіці данеслі да нас звесткі і пра другую жанчыну — ігуменню Спасага манастыра Ганну. Пасля прачытання надпісаў у алтары мы ўжо ведаем імёны ігуменняў Кацярыны і Акіліны. Цяпер да гэтых імёнаў можна дадаць новае. Недалёка ад папярэдняга надпісу знаходзіцца графіта (рысунак 2), якое чытаецца наступным чынам: МЦА ІЮН (А В) ТЪ З ДЕНЬ ПРЕ / Д (ТЪ) СТАВИСА РАБА БЪА / АННА ІГУМЕН (ЪА Є) ТГО / СПСА НА ПАМЯТ (Ъ Є ТГО) ФЪ / ШД (О) ТА А (Н) КҮР (СКОГО). Гэта значыць наступнае: "У месяцы чэрвені ў 7 дзень памерла раба Божая Ганна ігумення Святога Спаса на памяць святога Феадота Анкірскага". Надпіс

МЦА ІЮН БЪА БЪА НА ПРЕ
 А ПСТАВИСА РАБА БЪА
 АННА ІГУМЕН ТГО
 СПСА НА ПАМЯТ ФА
 ШД ТА А Н КҮР СКА

змяшчае імя ігуменні — Ганна і дату яе смерці — "на памяць Феадота Анкірскага" (у тэксце напісана "Анкурскага" — так, як вымаўлялася ў "прастасмоўным варыянце"). Дата ў запісе некалькі зацёртая, але аднаўляецца добра — гэта 7 чэрвеня. Надпіс не змяшчае спасылкі на год, таму датаваць яго можна толькі палеаграфічна. Аб тым, што ён зроблены ў сярэдзіне XIII ст., сведчыць напісанне "вострых" літар **А** з накрывай, абрыс літары **В**, выцягнутая **Ш**. Звяртае ўвагу таксама выкарыстанне "і дзесяцерычнага" як у дадзеным, так і ў папярэднім надпісу. Графіта змешчана на вышыні 127 см ад сучаснай падлогі, яго вышыня — 12 см, даўжыня — 24 см. Вышыня літар — 1 см.

Некаторыя з новапрачытаных надпісаў тычацца царкоўных дзеячаў. Гэта, напрыклад, надпіс пра смерць уладыкі Афанасія (рысунак 3). Графіта нанесена на паўночна-ўсходнюю грань паўночна-ўсходняга слупа на вышыні 106 см ад сучаснай падлогі, параметры надпісу 7,5х35 см, вышыня літар — 1,1 см. Графіта чытаецца так: МЦА НОУБРА ПРЕСТАВИСА ВДКА ШАА / НАСЕИ П ДНЬ / НА ПАМАТЬ / СТГО МІХАІЛА. Гэта значыць наступнае: "У месяцы лістапада памёр уладыка Афанасей у 8 дзень на памяць святога Міхаіла". Надпіс добра зразумелы, аднак змяшчае не вельмі дакладную спасылку: 8 лістапада — не дзень памяці святога Міхаіла, а дзень ушанавання архангела Міхаіла. Застаюцца пытанні, калі быў зроблены гэты надпіс, пра якога ўладыку ідзе размова і як палеаграфічны аналіз можа дапамагчы вызначыць гэта. Палеаграфічна вызначальнымі з'яўляюцца літары **Д, А, В, Т, М, Ш** і **Ъ**, напісанне якіх сведчыць на карысць датавання надпісу XIII—першай паловай XIV ст. Такім чынам, размова ідзе пра невядомага па іншых пісьмовых крыніцах полацкага епіскапа Афанасія, які займаў сваю пасаду на мяжы XIII—XIV стст. З асаблівасцей дадзенага надпісу можна адзначыць выкарыстанне, як і ў папярэднім надпісе, "і дзесяцерычнага" ў імёнах **Ш**анасей і **М**іхаіла.

МЦА СЕНТАВРА ПРАСТАВИСА РАБЪ БЖИИ
 ГАВРИЛО ИГУМЕНЪ ВЪ ШТИ ПАМЯТЬ
 СТОГО АПОСТА СИМОНА ЗИЛОТА
 ШАНИНЪ СТОГО СПСА

Рысунак 4

МЦА СЕНТАВРА ПРАСТАВИСА
 РАБЪ БО ИВАНЪ ПОПЪ
 ОУЧЕ НА ПА МАТЬ ПРЕПОДО
 НО ЕФРОСНИНЪ ОУБИ
 РАЗБОЙНИКЪ

Рысунак 5

У летапіс манастыра паступова ўваходзяць не толькі імёны епіскапаў і ігуменняў, але і ігуменаў. Так, адзін з памінальных надпісаў (рысунак 4) чытаецца наступным чынам: МЦА мана престависа рабъ БжиИ / Гаврило игуменъ въ ( ) і на памя/т/ / стого апла Симо-на Зилота крыл(о) / шанинъ стго спса. Гэта значыць наступнае: "У месяцы маі памёр Гаўрыла ігумен на 10 дзень, на памяць святога апостала Сімона Зіло-та, клірашанін Святога Спаса". Гаворка тут ідзе пра ігумена мужчынскага манастыра Прасвятой Бага-родзіцы. На жаль, і гэты надпіс не датаваны. У гра-фіта ёсць толькі спасылка на дзень смерці — 10 мая, які супадае з днём памяці апостала Сімона Зіло-та. Прычым перад лічбай стаіць нейкі задрапаны знак — магчыма, дата не была адразу правільна напісана. Графіта можна датаваць толькі прыблізна па палеа-графічных даных (напісанні літар И, А, В і Ж) мяжой XIV—XV стст.

Звяртае на сябе ўвагу выраз "клірашанін Свято-га Спаса". Слова "клірашанін" магло ўжывацца ў трох значэннях: 1) чалавек, які спявае на клірасе; 2) чалавек, які рыхтуецца да прыняцця манаства; 3) царкоўны служыцель увогуле. На наш погляд, у дадзеным вы-падку падыходзіць або першае, або трэцяе значэн-не, паколькі ігумен не мог рыхтавацца да пострыгу. Пад пытаннем застаецца і яго ўдзел у спевах на клірасе Спаса-Праабражэнскай царквы, хоць да пострыгу і пасля яго ігумен мог спяваць на клірасе. Як варыянт можна разглядаць спалучэнне ў дадзе-ным надпісу двух графіта: графіта пра ігумена і не-дапісанага графіта пра "крылашаніна". Справа ў тым, што літары канца трэцяга і ўсяго чацвёртага радка трохі адрозніваюцца ад папярэдняга надпісу, яны больш выцягнуты ўверх. Магчыма, гэта незаверша-ная больш позняя прыпіска таго ж чалавека.

Расказ пра графіці Спаса-Праабражэнскай царк-вы будзе няпоўны без узгадвання надпісаў, якія былі

прачытаны раней, але цяпер патрабуюць карэкці-роўкі. Да іх належыць часткова закрыты раней надпіс на той жа грані слупа, дзе знаходзяцца надпісы пра смерць княгіні Ульяны і ігуменні Ганны. Графіта, якое знаходзіцца на вышыні 127 см ад падлогі і мае па-меры 15x18 см, а вышыню літар у 1 см, цяпер мож-на прачытаць цалкам (рысунак 5). Яно прадрапана глыбокімі роўнымі літарамі і мае наступны выгляд: МЦА сентавра / престав(н)са / рабъ Бо Иванъ / попъ оуче на па / матъ преподо / но Ефросинъ / оуби разбойникъ, што значыць "У месяцы верасні памёр раб Божы Іван поп 25-га на памяць прападобнай Ефрасіні, забіў разбойнік".

У папярэдняй публікацыі гэтага надпісу апошні радок амаль адсутнічаў⁴. Цяпер яго можна прачы-таць як удакладненне прычыны смерці святара. Надпіс з'яўляецца не вельмі пісьменным: у ім у ад-варотны бок напісана літара Н; не хапае літар у сло-ве "прападобнай"; літара к з'яўляецца адначасова канчаткам слова і першай літарай наступнага; літары Ё не заўсёды дапісаны. У той жа час аўтар надпісу дэманструе знаёмства з царкоўнай сімволікай: НИ ў слове "разбойніка" запісана як лігатура, такім чынам гэтае спалучэнне літар заўсёды пішацца ў слове "ніка" (г. зн. "перамога") каля выявы крыжа. Цікава, што першы, другі і сёмы радкі графіта запісаны адносна роўна, астатнія быццам спаўзаюць да канца радка. Паміж шостым і сёмым радкамі ёсць літары, якія супадаюць з пачаткам апошняга. Гэта значыць, што аўтар надпісу пачаў пісаць сёмы радок нанова, каб надпіс выглядаў роўна. Гэтае графіта таксама не змяшчае спасылкі на год. Па палеаграфічных даных яго можна датаваць XIV ст.

Адзначым, што сярод памінальных графіці су-стракаюцца імёны не толькі царкоўных дзеячаў, але і простых людзей. Так, не вельмі акуратны надпіс (рысунак 6) прадрапаны справа ўнізе ад паміналь-

Рысунак 6

МѢСЯЦЪ КЪ ТАБЕРЬ
 ВЪ КѢ ПРѢСТАВНІА.
 РА БЪ БАКУПРНАНЪ

нага надпісу пра ўладыку Афанасія. Графіта чытаецца наступным чынам: МѢСЦА УКТАВРЬ / въ кѢ прѣставнѣ / рабѣ Б(?) Куприянѣ, што значыць "У месяцы кастрычніку, дваццаць дзвятага, памёр раб Божы Кіпрыян".

Надпіс складаецца з трох радкоў, напісаных хвалепадобна. "Хвасты" радкоў загінаюцца ўніз, магчыма таму, што надпіс было не вельмі зручна рабіць. Ён знаходзіцца на вышыні 102,5 см ад падлогі. Надпіс невялікі, мае памеры 7x13 см і вышыню літар 0,7 см. Тэкст не вылучаецца пісьменнасцю. Літара *Ѣ* у слове "месяца" не вынесена пад цітла і не скарочана, а знаходзіцца ў радку. Літара *Ц* у тым жа слове перавернута ў адваротны бок. Слова "октябрь" не дапасавана да слова "месяца" ў патрэбным склоне, а слова "Божы" скарочана нейкім дзіўным чынам, магчыма, як *БѢ*. Да гэтага можна дадаць напісанне "Куприян" (размоўны варыянт) замест "Кіпрыян". Прыклад ужывання размоўнага варыянта мы ўжо бачылі ў графіта пра ігуменню Ганну ("Анкурскага" замест "Анкірскага"). Палеаграфічна надпіс можна датаваць XIII ст.

Жаночае імя згадваецца ў памінальным графіта наступнага зместу: МѢЦА І( ) (Ѣ/Р) Я ОУ / Г ДНЬ ПРѢ(С)ТА / ВИСА БОУФМИ / А (рысунак 7). Гэта значыць: "Месяца (??) у 3 дзень памёрла Яўфімія". Графіта запісана ў чатыры радкі. Яно знаходзіцца на паўночнай грані паўночна-ўсходняга слупа на вышыні 127 см над падлогай, яго параметры — 6,5x12 см. Нягледзячы на тое, што месца для нанясення надпісу хапала, апошняя літара імя была вынесена на чацвёрты радок. Акрамя гэтага графіта было абведзена па контуры рамкай. Па сукупных палеаграфічных даных надпіс можна датаваць XIII ст. На карысць гэтага сведчыць напісанне літар *М*, *У*, *А* і *В*. Надпіс добра прарэзаны, але трохі вычварны. Так, напрыклад літара *И* ў імя запісана з рысачкамі-аздабленнямі і выгнута ў бакі. Нявызначаным застаецца месяц у тэксце. Гэта можа быць іюль, іюль і нават іенгар, таму што другая зацёртая літара ў слове можа чытацца як *ю* або *к*, а перадапошняя — як *ѣ* або *р*. Сярэдзіна слова пашкоджана, таму можна толькі прапанаваць тое ці іншае чытанне. Паколькі спасылка на якое-небудзь царкоўнае свята няма, дакладна аднавіць дату мы не можам.

Нягледзячы на тое, што памінальныя графіці складаюць большую частку надпісаў, няправільна было б казаць, што яны складаюць і самую цікавую

Рысунак 7

МѢЦА І( ) (Ѣ/Р) Я ОУ
 Г ДНЬ ПРѢ(С)ТА
 ВИСА БОУФМИ
 А

частку. Безумоўна, яны нясуць больш інфармацыі, але без разгляду іншых катэгорый графіці наша ўяўленне пра ўвесь комплекс гэтых крыніц будзе няпоўным.

Паўную частку графіці складаюць **надпісы з бо-гаслужэбных тэкстаў**. Набажэнствы былі неад'емнай часткай жыцця сярэднявечавага чалавека, таму не дзіўна, што некаторыя тэксты ён аднаўляў і запісваў па памяці, хоць і з памылкамі. Падобны надпіс знаходзіцца на ўсходняй грані паўночна-усходняга слупа на вышыні 112 см і мае памеры 28x41,5 см (рысунак 8). Вышыня літар складае ад 2,5 да 4 см. Графіта запісана ў пяць радкоў вялікімі, доўгімі, добра прарэзанымі літарамі і накладваецца на больш старажытны памінальны надпіс, нанесены маленькімі літарамі (у ім добра чытаецца толькі імя Федосія ў другім радку). Царкоўны тэкст датуецца XVI ст. па палеаграфічных даных. У ім шмат вынасных літар пад цітламі, у межах аднаго тэксту сустракаюцца розныя варыянты напісання адных і тых жа літар, напрыклад *Т*, *Д*. Тэкст запісаны наступным чынам: *Въ пр/ѡ/роцѣ/х/ в(ъзв)ѣсти/л/ еси на/м/ поу/т/ сїсна / и въ апл/ѣ/х/ въ(зс)на спсе ншѣ блг/д/ть / Дѡ Твоего Ты еси Бгѣ первын / Ты же и по си/х/и в(о) вѣкы Ты е / си Бгѣ ншѣ і чытаецца як "У пракоях абвясціў нам шлях ратавання і ў апосталах зазвяў Спасе наш, благадаць Духа Твайго, Ты наш Бог першы, ты жа і дагэтуль і ў веці вякоў Бог наш".*

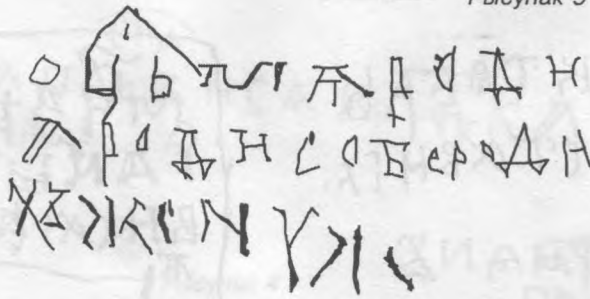
Паходжанне дадзенага тэксту вызначаецца дакладна. Гэта Стыхіра на ліціі, глас 2, у Пяцідзятніцу. Цікава, што нават і ў напісанні царкоўнага тэксту знайшоў адлюстраванне размоўнага варыянт: замест слова "веці" напісана "векы". Царкоўныя тэксты сустра-

Рысунак 8

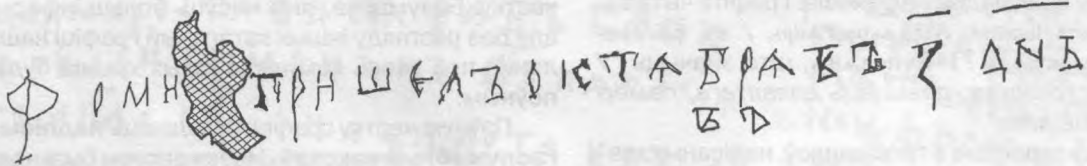
Въ прѡ/роцѣ/х/ в(ъзв)ѣсти/л/ еси на/м/ поу/т/ сїсна / и въ апл/ѣ/х/ въ(зс)на спсе ншѣ блг/д/ть / Дѡ Твоего Ты еси Бгѣ первын / Ты же и по си/х/и в(о) вѣкы Ты е / си Бгѣ ншѣ і чытаецца як "У пракоях абвясціў нам шлях ратавання і ў апосталах зазвяў Спасе наш, благадаць Духа Твайго, Ты наш Бог першы, ты жа і дагэтуль і ў веці вякоў Бог наш".

Рысунак 9

Рысунак 10

Рысунак 11

каюцца і ў некаторых іншых надпісах, але яны знаходзяцца яшчэ ў стадыі расшыфроўкі.

Вельмі цікавы надпіс, які яшчэ не суотракаўся дагэтуль — гэта **графіта-загадка** (рысунак 9). Яно нанесена на паўднёва-ўсходнюю грань паўночна-заходняга слупа. Тэкст не дапісаны, аднак яго сэнс зразумелы нават з фрагмента: *Оць ма роди / а роди собе роди / хъ жену ж...* Гэта чытаецца як "Бацька мяне нарадзіў, я нарадзіў сабе жонку...". Што ж гэта за чалавек, якога нарадзіў бацька, а не маці, і які сам нарадзіў сабе жонку? Размова ідзе пра першага чалавека Адама. Такая загадка сустракаецца і ў іншых пісьмовых крыніцах. Напрыклад, у "Постатейном описании рукописного сборника Государственной публичной научно-технической библиотеки Сибирского отделения Российской академии наук" М.Н.Ціхамірава ёсць такі тэкст: "Вопрос. Отець мя роди и аз родих себе жену и жена моя роди дети. Дети же мои роди отцю моему матерь. Ответ. Господь со-зда Адама и Адам роди жену себе Еву. И Ева роди дети и от того племени Христос родися от Бого-родица"⁵. Як бачым, у графіта змешчана толькі частка загадкі. Нешта перашкодзіла аўтару нанесці яе на сцену цалкам. Па палеаграфічных даных надпіс можна датаваць XVI ст., у той час як рукапісная крыніца датуецца XV ст. Графіта нанесена на вышыні 87 см ад падлогі, яго памеры 5x25 см, а вышыня літар ад 0,5 да 1 см.

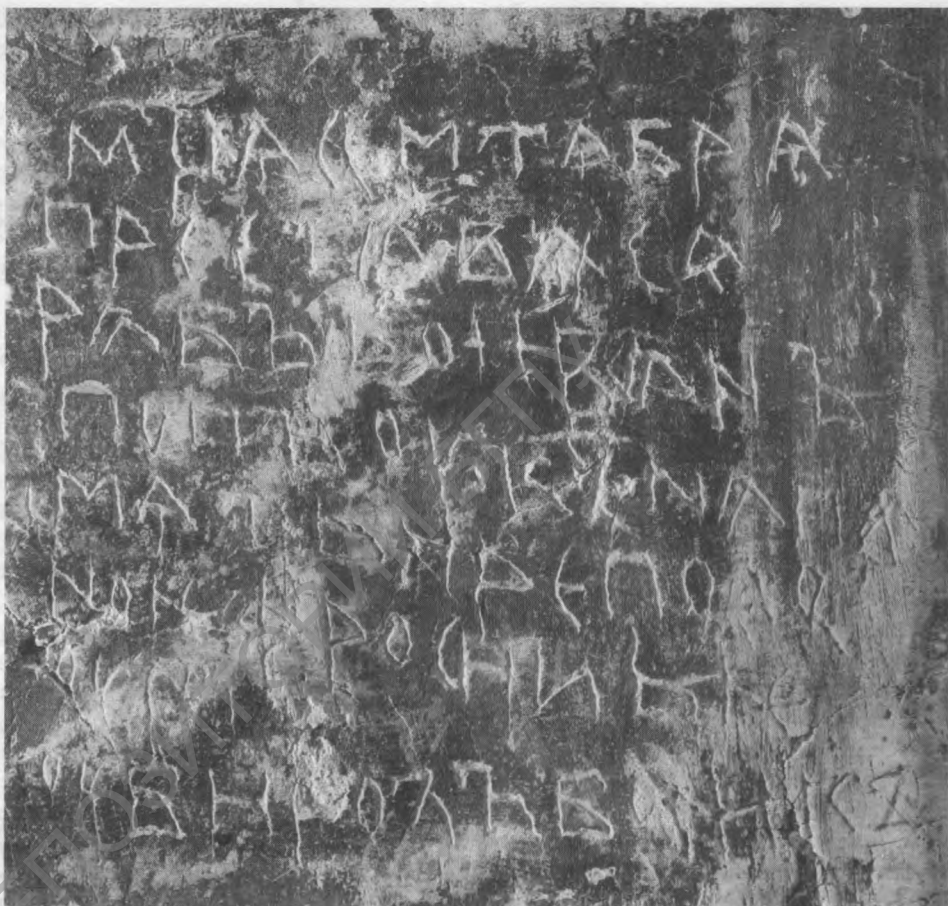
У асобную групу вылучаюцца кірылічныя надпісы тыпу "тут быў ...". Прыкладам таму могуць быць два надпісы. Адзін з іх нанесены побач з графіта пра смерць уладыкі Афанасія ў адзін радок (рысунак 10). Яго можна прачытаць як *Фомн пришелъ октѣбра въ 7 днѣ*. Канец імя сапсаваны, таму можна прапанаваць яго чытанне як "Фаміч" або "Фамін". Астатні надпіс чытаецца дакладна: *"прийшоу у кастрычніку ў 7 дзень"*. Можна меркаваць, што чалавек альбо сам пісаў пра сябе, альбо канстатаваў прыход нейкага іншага чалавека.

Другі надпіс больш дакладны (рысунак 11). Яго напісаў сам пра сябе дыякан Аляксей. Раней графіта не было расчытана. З яго чыталася толькі адно слова — імя **Влекса**. Цяпер графіта, нанесенае ў адзін радок, можна прачытаць цалкам: *Ра/в/ Бжии / дяко /н/ Влекса а молитса тоу Бгоу*, што значыць: "Раб Божы дыякан Алекса моліцца тоу Богу". Па сукупных палеаграфічных даных надпіс можна аднесці да XV ст. Графіта нанесена на ўсходнюю грань паўднёва-ўсходняга слупа на вышыні 134,5 см, памеры надпісу 2x34 см.

У артыкуле мы разгледзелі толькі невялікую частку графіці, нанесеных на слупы Спаса-Праабражэнскай царквы Полацка. З яе зразумелы склад надпісаў унутранай прасторы царквы. У большасці сваёй гэта памінальныя надпісы, якія змяшчаюць імя памерлага чалавека, называюць дзень смерці і дзень

Надпісы-графіці
на сценах
Спаса-Праабражэнскай
царквы.
Фота 2012 г.

памяці святога, што адзначаўся ў гэты дзень. Надпісы з'яўляюцца недатаванымі, таму час іх нанясення можна вызначыць толькі прыблізна, шляхам палеаграфічнага аналізу. Як і ў алтары, у астатняй частцы храма нанесены фрагменты царкоўных тэкстаў. Яны не заўсёды напісаны дакладна, магчыма, таму, што наносіліся аўтарамі па памяці. Да царкоўнай тэматыкі належыць і загадка пра першага чалавека Адама. Людзі, якія маліліся ў царкве, пакідалі надпісы пра наведванне храма. Магчыма, яны прыходзілі здалёк, і таму запіс быў для іх важным. Не ўсе графіці змяшчаюць каштоўную ў гістарычным плане інфармацыю, аднак усе гэтыя надпісы — галасы нашых далёкіх продкаў і сведчанні мінулага. З іх дапамогай мы можам зразумець, што было для на-

шых продкаў важным, што іх цікавіла і ў чым яны былі падобныя на нас.

¹ Калечыц І. Алфавітныя надпісы і рысункі ў алтары Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы // Беларускі гістарычны часопіс. 2011, № 7. С. 11—18; Яна ж. Малітоўныя надпісы-прашэнні ў алтары Полацкай Спаса-Праабражэнскай царквы // Беларускі гістарычны часопіс. 2011, № 8. С. 31—36.

² Груша А.І. Беларуская кірылічная палеаграфія: вучэб. дапам. для студэнтаў гіст. факульт. Мн., 2006. Каляр. уклейка 13.

³ Полное собрание русских летописей. Т. 15. С. 446.

⁴ Калечыц І. Графіці XII—XIV стст. у Спаса-Праабражэнскай царкве ў Полацку // Беларускі гістарычны часопіс. 2007, № 3. С. 39.

⁵ Постатейное описание рукописного сборника ГПНТБ СОРАН, СОБР. М.Н. Тихомирова, № 397, сер. 15 в. // www.nsu.ru/classics/dionysius/itkin_4_sb.htm.

Аўтар выказвае падзяку ігуменні Полацкага Спаса-Праабражэнскага манастыра Еўдакіі, вучаніцы СШ № 76 Кацярыне Калечыц і студэнту гістарычнага факультэта БДПУ імя Максіма Танка Аляксею Шамігаву за дапамогу ў правядзенні даследаванняў.